

«РАЦІОНАЛЬНІСТЬ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ І РОЗУМІННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАХІДНІЙ ТРАДИЦІЯХ

У статті розглянуто погляди Й. Б. Шада, О. М. Новицького, П. Д. Юркевича на розум і раціональність з метою проілюструвати ментальну обумовленість здійснюваних категоріальних синтезів щодо філософії як науки чистого мислення. Аналіз показав, що, засвоюючи філософські системи Заходу, вітчизняні філософи здійснювали цей синтез, не переносячи чи компілюючи чужі ідеї, а творчо засвоюючи чужий досвід відповідно до духовної ситуації і «ментальної матриці», що і було найважливішим чинником формування раціональності.

Ключові слова: розум, раціональність, ментальність.

В статье рассматриваются взгляды И. Б. Шада, О. М. Новицкого, П. Д. Юркевича на разум и рациональность с целью проиллюстрировать ментальную обусловленность категориальных синтезов в философии как науке чистого мышления. Анализ показывает, что, усваивая философские системы Запада, отечественные философы осуществляли категориальные синтезы, не перенося или компилируя чужие идеи, а творчески осваивали чужой опыт в соответствии с духовной ситуацией и «ментальной матрицей», что и было самым важным условием формирования рациональности.

Ключевые слова: разум, рациональность, ментальность.

In article are considered glances I. B. Shad, O. M. Novickyj, P. D. Yurkevich on reason and rationality for the reason illustrate mental conditionality of categorical syntheses in philosophy as science of the clean thinking. The analysis shows that, adopting philosophical systems of the West, domestic philosophers realized the categorical syntheses, is not haved a tickle in the throat or compiling someone else ideas, but creative mastered the someone else experience in accordance with spiritual situation and «mental matrix», as was an most important condition of the shaping to rationality.

The keywords: reason, rationality, mentality.

Проблема раціональності сьогодні, «після оргії» (Ж. Бодрійяр), має щось від провокації. Коли розуму приписані інсталяції, перформативи на фоні смертей Бога, Автора, Суб'єкта, а рефлексія епохи представлена шизоаналізом, зрозуміло, він, Розум, може керуватись лише логікою абсурду. Поіменований «цинічним», розум може не ризикувати, а отримавши індульгенцію, удосконалюватися у віртуозності технік епатажу. Але той, хто живиться цинізмом, скидає тягар відповідальності за вищі моральні принципи і, зрештою, може знову потрапити у ненависний йому тоталітаризм. Постмодерні варіації розповсюдили «філософський вірус», який збільшив наші інтерпретаційні можливості, дозволив несподівані повороти філософської думки, зумовив оригінальність її висновків, але при цьому посилив небезпеку непередбачуваних перетворень суттєвих смислів та інтенцій у вітчизняній філософській думці, специфіка якої у тому, що вона змушена не стільки здійснювати категоріальні синтези, скільки доводити власну оригінальність, звіряючи свої кроки із

західною філософією. У цьому крокуванні виникають пустоти і провали пам'яті, бо вона чи то не знає, чи то свідомо уникає сюжетів власної історії. Не будемо забувати, що відповідні оптичні деформації виникають тоді, коли анулюється специфічність долі філософської думки, тепер уже в Україні. Можливо, у цьому Трансцендентальному Армагеддоні варто «пити воду» з рідних джерел, а не з чужих студенець, зрікаючись віри, мови, мудрості, звичаїв власного народу» [1, с. 314].

Мета статті – показати, що «раціональності взагалі» не існувало і не існує, інакше вона мала б таку ж долю, як, наприклад, метафізика, тобто залишилася б у галузі абстрактного, якби не актуалізувалась у конкретних типах, місці і часі, не наповнювалась аксіологічним смислом і праксеологічною значимістю, не набувала свого буття через накладання смислів людської діяльності і мислення в кожному епоху і в кожній культурі, визначаючи принципове відношення людини до світу. В такому контексті цікавим є не традиційний ракурс: вивчення «мислення» засобами філософії через призму понять і логічних структур, коли, перебуваючи у своїй власній стихії, своїми власними силами, мислення вивчає себе без залучення засобів ззовні, а той аспект, коли раціональність зумовлена культурно-історичним контекстом, залучена до культурно-інтелектуальної історії, демонструє своєрідну ментальну карту суспільства. Таке мислення є культурною цінністю, особливим складом розуму представленим у суспільній свідомості, а відтак, і свідомості індивіда, формуючи його дослідницькі стратегії у галузі філософії.

Залучаючись до дискусії «Схід – Захід», ми скористаємось феноменом особистості, що дозволяє аналіз тих уявлень про світ, що ставали основою для національної ідентичності та самоідентичності, вплинули на розв'язання проблем раціональності, перетворюючись на історію взаємодії символічних сил. Для ілюстрації обрані постаті Й. Б. Шада, О. М. Новицького, П. Д. Юркевича. Вони – не випадкові, бо дозволяють визначити їх життя і діяльність як конкретно-історичні, культурні явища.

Існує поняття «західне мислення», «західна раціональність» (К. Ясперс). Так Оскільки європейська філософія утвердила класифікацію типів раціональності відповідно до історичних епох, які є окремими випадками європейського типу раціональності, то набуття раціональністю свого буття і відбулося на прикладі становлення західної раціональності. Пошлемось на І. В. Киреевського, який під західним мисленням розумів такий характер світосприйняття, який першопочатково був властивий населенню давньогрецьких полісів, а пізніше його «носіями» стають народи, які виступили спадкоємцями і продовжувачами давньогрецької культурної традиції. Ця раціональність сприяла формуванню змінюваної цілісності – європейського культурного типу, який нетотожний, іноді і протилежний іншим культурним феноменам [2]. Цікавим у такому контексті є питання: чи можна виокремити вітчизняну, українську раціональність, чи дійсно вона – «між Сходом і Заходом» (І. Лисяк-Рудницький), Євразія (М. Хвильовий) з її прагненням до діалогу і взаєморозуміння, намаганням уникання ризиків нерозуміння і конфліктності.

Правий був О. Шпенглер, сказавши, що саме завдяки пізнавальному розумові, пізнавальній раціональності Європа створила той науково-технічний, технологічний розум, завдяки якому вивершилась над рештою світу. В процесі формування нового

культурного типу людина отримала можливість відобразити видимий світ у певній логіці понять, і цей факт відіграв вирішальну роль у формуванні європейської культури, включаючи її тип раціональності, європейську науку і філософію. Філософія у власному смислі слова, як і наука, є досягнення саме європейської цивілізації – як відомо, для Сходу характерний синкретизм. Отже, філософське дослідження раціональності – це вже аналіз у рамках європейського типу раціональності, у рамках європейського мислення, а рефлексія на таке дослідження є вивченням саме цього мислення. У такому контексті філософія є особливою теоретичною номотетикою, специфічним засобом трансляції знання, у філософії це знання виступає у вигляді Логосу чи ідей.

Саме філософське знання може набувати персоніфікованого характеру, і тому вивчення і розуміння мислення епохи можливе через дослідження окремих філософських систем, тому що саме філософський логіко-понятійний апарат дозволяє утиснути і скомпонувати знання таким чином, що його може вмістити одне мислення окремого індивіда. Витоком європейського типу раціональності вважають давньогрецьку культуру в цілому і античну філософію зокрема. Є ряд досліджень, які фіксують нетотожність раціональностей, навіть вказують на діаметральну протилежність раціональних типів Заходу і Сходу. Починаючи від Парменіда, формується і одночасно розгортається, набуваючи ціннісних, практичних, культурно-історичних рис, здатність людини осягти світ як об'єктивно загальне, при цьому велику роль відіграє переконання в адекватності буття мисленню.

Визнання світу єдиним цілим, яке перебуває у розвитку, передбачає, що світ буде розчленованим, анатомованим, зупиненим у русі. Світ постає співмірним як сам по собі, так і в пізнанні, отже, пізнання набуває раціонального забарвлення. Впевненість грецьких мислителів у можливості пізнання істини і відкритості останньої доводить недосконалість світу, тому що цей світ не відповідає взірцям, які існують в їх головах. Переконаність у тому, що якщо існує в голові, то значить можна реально втілити цей образ, примушує греків шукати можливі шляхи зміни дійсності відповідно до тих образів істини, які їм відкриті. Так формується переконання європейців в першопочатковій недосконалості світу. Якщо світ треба удосконалювати, робити розумним, щоб жити комфортніше, то треба сприяти цьому перетворювальному началу, що і стає фокусом всієї європейської культури.

Сходу першопочатково ворожа думка про переоблаштування світу, оскільки в його основі гармонія і досконалість, і необхідно відновлювати першопочаткове сокровенне єднання з цією гармонією, щоб благоденствувати, прагнути довготривалого життя і навіть безсмертя (наприклад, у «Дао»). Таким чином, принцип недіяння, наприклад, у китайській філософії визначається її специфічною епістемологією. Людина не повинна втручатися в природний плін речей і, поготів, намагатися перетворювати світ за випрацюваними нею мірками і правилами, оскільки світ більш досконалий, ніж його власне творіння – людина з її мисленням. Отже, процес набуття раціональністю свого актуального буття здійснюється шляхом становлення того чи іншого її типу. Гносеологічні й онтологічні характеристики раціональності розгортаються в певних духовних контекстах епохи і зумовлені ментальністю, образом світу, де світ постає як уява. Саме духовний контекст

виявляється найважливішим формувальним чинником таких характеристик раціональності, як її цінність і практична значимість.

Раціональність і розум в українській філософії, на відміну від західного гносеологізму, представлений як онтологічна традиція. Характерною рисою усієї вітчизняної філософської класики вважається цілісність у сприйнятті світу, і пояснюється це тим, що перші вітчизняні філософські системи формувались на ґрунті досить зрілої і прогресивної форми релігійної свідомості – православ'я (хоча є точка зору про міфогенну концепцію походження національної філософії, правда, у такому випадку акцент робиться на запозиченні з Європи). Той спосіб мислення, який зачерпнули українські філософи в отців східної церкви, прийшов разом із християнством. Його основними рисами були цілісність і розумність, у той час як західна освіченість побудована на принципах раціоналізму і дуалізму. Наприклад, М. О. Лосський вважає, що у вітчизняній традиції ми знаходимо цілісність, що виростає до всеєдності й досягає соборності, він небезпідставно протиставляє розум і раціональність. Це можливо за умови, коли розум і раціональність принципово відрізняються за своїми значеннями і несуть різне смислове навантаження. Європейські логіко-методологічні дослідження свідчать про зведення раціональності не просто до мислення, а до розуму взагалі. Аналогічно і в українській історико-філософській традиції, при цьому варто зазначити, що концептуально оформленого вчення про специфіку української раціональності, мабуть, немає, але як фон воно проходить через більшість побудов вітчизняних мислителів. Для них очевидним фактом була буттєвісна обумовленість раціональності, тому і особлива увага приділяється її онтологічному аспекту.

Російській філософії вдалося уникнути внутрішньої руйнації тому, що вона завжди була пронизана християнством, а її фундаментом протягом багатьох століть була релігія. І якщо Захід більше цікавив зовнішній зв'язок понять, то в російській традиції мислителі опікувались, перш за все, правильністю внутрішнього стану мислячого духу. Неприпустимо обмежувати розум у його простішій логічній формі і залишати без уваги те різноманіття духовних сил, яке існує. Розум повинен піднятися до рівня «духовного зору», за допомогою якого можна зрозуміти божественну істину, саме віра – вища розумність і живильна сила для розуму.

Специфіка української раціональності – аналогічна в силу спільності історичної долі і їх посилянь в аргументаціях на українських філософів, наприклад О. М. Новицького і П. Д. Юркевича. Проілюструємо зв'язок з ментальністю і культурно-історичним, генетичним, корінням інтерпретацію тих ідей, які проростали, оформлювались і популяризувались в інших контекстах і були використані у творенні власних філософських систем двома відомими філософами – популяризаторами ідей німецької класичної філософії на Україні Й. Б. Шада (перший професор філософії Харківського університету) і О. М. Новицького (перший професор філософії Київського університету). Обидва були не лише популяризаторами ідей німецької класичної філософії на Україні, а й творцями власних оригінальних філософських систем. Пропагуючи німецьку класичну філософію в межах однієї і тієї ж Російської імперії в імператорських університетах, як академічні філософи, вони були носіями різних ментальностей і сформувались у різних духовних ареалах, що і вплинуло на

конфігурацію мисленнєвої діяльності, тип пропагованої раціональності.

Погоджуючись із тим, що розвиток філософії має свою внутрішню логіку, визначається певною мірою порядком розвитку ідей, зазначимо, що в цьому випадку найбільш релевантним бачиться синтез макро- і мікроаналітичних стратегій, пов'язаних з аналізом формування елементів моделі світу, актуалізацією та трансляцією індивідуальних уявлень Й. Б. Шада в слобожанську культуру, а О. М. Новицького – у київську. Тут маємо незбіг культурних кодів. Щодо впливів, яких зазнали Й. Б. Шад і О. М. Новицький у своєму духовному розвитку, то, як підкреслюють дослідники, філософи жили і працювали у період, коли і європейська, і вітчизняна філософська думка була захоплена німецьким ідеалізмом. Німецька післякантивська філософія на цей час безроздільно панувала в Європі, не маючи собі в інших народів конкурентів.

На спільні риси у поглядах О. М. Новицького і представників німецької класичної філософії вказували В. Розанов, Г. Г. Шпет, Е. Радлов. Що ж до І. Б. Шада, то він ментально, культурно, професійно був представником німецької класичної філософії. Культурний зразок рідної групи залишався для Й. Б. Шада елементом його персональної біографії. Маючи власні уявлення про ідеал науковості, університетську філософію і отримавши визнання як професійний філософ ще в Німеччині, як показала подальша доля його перебування в Харкові, він не зміг прилаштуватися, стати своїм. Г. Г. Шпет, оцінюючи склад професорів, які прибули до Харкова на початку ХІХ століття, вважав його незрівнянно вищим порівняно з Московським університетом, посилаючись при цьому саме на Й. Б. Шада [3].

Це був учений класичного типу, сформований під впливом класичних робіт філософії Канта, Фіхте, Шеллінга, тобто на ідеях раціоналізму, Просвітництва, свободи. Й. Б. Шаду в Ієнському університеті доводилось конкурувати з такими світовими зірками, як Шеллінг та Гегель. Розвинута Й. Б. Шадом філософія водночас ставала філософією його життя. Якщо, як стверджує Б. Вальденфельс, «повсякдення є плавильним тиглем раціональності», то засвоєні та напрацьовані прийоми діяльності в харківський період, практичний досвід вимагали від філософа сприймати філософські концепції крізь призму цього досвіду. Коли філософські погляди Й. Б. Шада плавно переросли в життєві, він заплатив висилкою у 24 години за межі Російської імперії у супроводі жандарма. Волелюбний пафос західноєвропейського інтелектуала не міг не призвести до такого фіналу, на цьому втратив найбільше Харківський університет, де філософська компетентність і здатність до рефлексії були так необхідні тодішньому суспільству.

Отже, Й. Б. Шад виступив у ролі вигнанця, чужого філософа, тому що не зміг влитися в культуру, яка не змогла належним чином оцінити та використати його здобутки та інтелект. Індивідуальний образ світу Й. Б. Шада яскраво демонструє фундаментальний розрив між західноєвропейським розвитком філософії і представниками харківської інтелігенції. Але є й позитивний досвід: засвоюючи європейську культурну і філософську традицію крізь особистість Й. Б. Шада, українська культура отримала змогу осмислювати власне місце у світовій культурі та створювати свої інтерпретації отриманих знань (багато написано про впливи Й. Б. Шада на наукове та філософське життя не лише Слобожанщини, а й Російської

імперії). Показовим у цьому плані було те, що раціоналістична німецька традиція сприймалась релігійно-міфологічною свідомістю, характерною для слобожанської спільноти. При цьому традиційна основа культури Слобожанщини входила у суперечність із модерновим інтелектуальним простором національної картини світу Й. Б. Шада та адаптувала нові рецептивні елементи його філософії відповідно до міфологічних і релігійних уявлень [4].

Можна констатувати, що фундаментальна різниця між типами філософування Й. Б. Шада як типового представника німецького ідеалізму з його прагненням до абсолютизації «раціо» та його учнями як типовими представниками слобожанської традиції мислення полягає в тому, що для Й. Б. Шада свобода розуму незалежна ні від кого і ні від чого. Ще в часи ієнського періоду він критикував Рейнгольда, який казав, що Бог є творцем свободи, назвавши його твердження «деїстичним фаталізмом». По-іншому про свободу пише місцевий Є. М. Філомафітський: «Закон для розуму без сумніву є свобода. Але свобода сія однак сама себе повинна завжди підпорядковувати волі Височайшого» [5, с. 156]. Отже, рецепція носить формальний характер, хоча як ландшафт для власного пошуку була вкрай необхідною, навіть із застереженнями, невпевненістю, реверансами у бік цензури.

Як приклад іншого ментального і культурного поля візьмемо проблему відношення мислення до буття, яка є наскрізною у німецькому ідеалізмі цього періоду; як відомо, у рамках цього напрямку вона досягла абсолютної завершеності, коли мислення стає самим буттям (Гегель). О. М. Новицький вважав, що філософські вчення зумовлені релігійними віруваннями і взаємодіють між собою, бо філософія і релігія є двома полюсами душевного життя, які взаємно зумовлюють, і немовби два удари пульсу загальнолюдського духовного життя, які постійно збуджують її до подальшого руху і розвитку. В релігії істина засвоюється духом у вигляді життя серця, його переконаннях і житті в істині, у вірі. Філософія – це чисте мислення, виражене в ідеях розуму, яке має своїм джерелом не досвід, а дух. Філософія – наука про ідеї, «світ ідей є рідна країна філософії» («Про закиди щодо філософії у теоретичному і практичному відношенні, їх силу і значущість»), отже, ця наука чистого мислення намагається засвоїти свій зміст опосередкованим пізнанням, через логічні докази і висновки, у формі чистої думки. В релігії безумовне відкривається як безпосередньо притаманне людській свідомості, у філософії – як думка про безумовне, релігія живе у переконаннях серця, філософія – у поняттях розуму [6].

Одкровення може бути природним і надприродним. Природне одкровення дається людині від народження, зумовлене її еством, є джерелом природної релігії. Надприродне одкровення дароване Богом у християнстві. Так і історія філософії: «язичницька, що розвивалась у взаємодії з природною релігією, і філософія християнська». Таким чином, вони зумовили два різні види філософування, три головні моменти розвитку філософії щодо релігії: спочатку філософія існує в межах релігії, потім стає незалежною від неї, знімається суперечність на третій стадії. Коли філософія звертається до релігії, намагається порозумітися з нею, вона визначає розумом те, що релігія серцем. Ще одна підстава для класифікації філософських учень, за О. М. Новицьким, – у відношенні духу до буття [7].

О. М. Новицький вважає, що дух може звертатися до буття, що мислиться,

виходячи з трьох головних здатностей: почуттів, розсудку і розуму. Спочатку три головних моменти буття (світ, людина, Бог) постають у своїй єдності, потім буття обертається до нас то одним, то другим своїм боком: то природа, то людина, то верховна Причина. Вони проходять відокремлено перед нашою свідомістю, щоб вона мала можливість осягнути їх глибше. Насамкінець знову сходяться перед нашою свідомістю в одне буття, в один предмет філософського споглядання, але у всій своїй різноманітності. У всій історико-філософській концепції О. М. Новицького релігія і філософія ідуть поряд, бо прямують до спільної мети – поступового здійснення ідеї людини [7]. Зіставимо з Кантовим підсумком трьох його «Критик» – питанням «що таке людина». О. М. Новицький поставив філософію поруч із релігією, а релігію вище за філософію.

Спростувавши усі існуючі на той час доведення буття Бога, І. Кант показав, що релігію не можна довести засобами «чистого розуму», і вона опинилась за межами «ігор чистого розуму» усієї традиції німецької класики. Усі три послідовники, хоча і мали теологічну освіту, присвятили себе «істинам розуму», хоча цей розум і поставав іноді у вигляді «рафінованої теології, висловленої мовою філософських понять», як охарактеризував філософську систему Гегеля Л. Фейербах. У творчості О. М. Новицького ідеї німецької класичної філософії трансформуються через призму національного образу світу, набувають самобутності завдяки авторському синтезу з теїзмом. Таким чином, хоча німецька класична філософія була ідейним джерелом мислителя: у його працях відчуваються впливи Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, О. М. Новицький не був сліпим, бездумним наслідувачем, який когось копіював, а був оригінальним і самобутнім мислителем, який створив власну, цілісну систему раціональності, у якій не існує розриву між істинами серця й істинами розуму. Таким чином, філософія виводиться з глибин свідомості, власного духу філософа. Його серце як осереддя духовного життя запалює дух новим баченням, світлом чіткої думки. Синтезуючи німецьку класичну філософію, творчо застосовував її в українській філософії. Співвідносячи німецьку філософію, яка репрезентує наукоподібне розуміння явищ і законів нашого духу, англійську і французьку з їх орієнтацією на умоглядне і одночасно досвідне розуміння законів світу, О. М. Новицький вважає, що наша філософія повинна сфокусувати всі ці напрямки ще в їхньому зародженні – тобто у Богові, осяяти світ ідей ідеалом святості та релігійності. Релігія живе в переконаннях серця, філософія – у поняттях розуму. Філософія мислить про Безумовне, а до єднання з ним веде релігія [7].

Саме цю цілісність ілюструє учень О. М. Новицького – П. Д. Юркевич. Досить високо оцінювали П. Д. Юркевича за цю здатність В. С. Соловйов, Г. Г. Шпет, В. В. Зеньковський, М. О. Лосський, підкреслюючи кордоцентризм його філософії. На думку П. Д. Юркевича, «...серце може виражати, виявляти і розуміти досить своєрідно такі душевні стани, які за своєю ніжністю, переважної духовності і життєвості не підвладні відстороненому знанню розуму» [8, с. 85]. Філософ вважає, що зовсім неправомірно стверджувати, що «розум сам по собі, з власних сил і засобів дає чи покладає закони для всієї душевної діяльності. З цієї точки зору було б необхідно погодитися, що вся гідність людини, чи вся духовна людина, міститься в мисленні» [8, с. 86–87]. Розум – це світло, «яким освітлене не їм покладене, а Богом

створене життя людського духу з його Богом даними законами» [8, с. 87]. Розум – це вершина духовного життя людини, здатна осяяти її коріння, яке набагато глибше і є принципово іншою сутністю, до якої не можна застосувати звичні критерії мислячого розуму. Це коріння є моральними, естетичними, вольовими спонуканнями серця, яке є уособленням душі. «Дуже можливо, що душа, як основа відомих нам свідомих психічних явищ, має своїм найближчим органом серце, хоча її свідоме життя проявляє себе за умови діяльності головного мозку» [8, с. 80].

Отже, у вітчизняній філософії існувало відмінне від західного розуміння раціональності, яке не оформилось концептуально. Вона вважала, що зовсім необґрунтовано вважати думку виразом людської сутності, головною людською цінністю, не бачачи, що в самій душі є така глибока суттєвість, яка ніколи не вичерпується явищами мислення. Зрозуміти це можна лише в результаті цілісного сприйняття світу як єдиної сутності, не віддаючи перевагу ні почуттям, ні мисленню. Це є очевидним фоном, проходить через більшість побудов вітчизняних філософів. Їх специфіка не стільки в моральному елементі, ціннісному підході, що очевидне, скільки в особливій увазі до онтологічного аспекту раціональності. Той факт, що раціональність має буттєву обумовленість, яка не може ігноруватись, був завжди очевидним для вітчизняної філософії. Саме це не дозволяло зводити раціональність до розуму, і це дає підстави стверджувати, що розуміння раціональності у вітчизняній філософії має онтологічну традицію.

Отже, цілісність у сприйнятті світу дозволяла вітчизняним мислителям розглядати розум як більш високу сутність, ніж просту раціональну здатність до логіко-понятійного мислення, «голу» раціональність. Раціональність у вітчизняній філософії виступає складовою розумного пізнання і розуму в цілому, але не вичерпує його. Раціональність – лише одна з форм розуміння, обмежена мислительною здатністю людини.

Література:

1. Нічик В. Києво-Могилянська академія та німецька культура / В. Нічик // Філософсько-антропологічні читання-98. – К. : Стило, 1999. – С. 314–342.
2. Введенский А. И. Судьбы философии в России / А. И. Введенский // Очерки истории русской философии. – Свердловск, 1991.
3. Шпет Г. Г. Очерк развития русской философии / Г. Г. Шпет // Очерки истории русской философии. – Свердловск, 1991.
4. Abaschnik W. A. J. B. Schad Wirkungen in der Ukraine im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts / W. A. Abaschnik // Fichte – Studien. – 2000. – Bd. 18.
5. Каменский З. А. Ещё о школе Шада. Послесловие к публикуемым диссертациям / З. А. Каменский // Кантовский сборник. – 1984. – № 9. – С. 130.
6. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1997.
7. Апанасенко Г. Б. Орест Новицький про сутність предмету філософії та періодизацію історико-філософського процесу : автореферат дис. ... канд. філософ. Наук / Г. Б. Апанасенко. – Київ, 2006.
8. Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / П. Д. Юркевич // Юркевич П. Д. Философские произведения / П. Д. Юркевич. – М. : Правда, 1990. – С. 69–103.